

KULTÚRNOHISTORICKÉ HĽADISKO POMENOVANIA ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZÍSK POHANSKÝ HRAD/ POHANSKÝ VRCH A ICH MOTIVÁCIA SLOVOM POHAN¹

Vladimír Mitáš – Pavol Žigo

K životnému jubileu doc. PhDr. Michala Slivku, CSc.

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2022.69.5>

Keywords: Slovakia, Kyjatice culture, hillforts, toponyms Pohanský hrad/Pohanský vrch, meaning of the word pohan (i.e. pagan)

The Cultural-historical Aspect of the Names of the Pohanský hrad/Pohanský vrch Archaeological Sites and their Derivation from the Word Pohan (i.e. Pagan)

The article deals with the names of selected archaeological sites of the Kyjatice culture or selected fortified features with polycultural settlement which are concentrated in the south of Central Slovakia and the adjacent area of Northern Hungary. The authors derive the origin of the Slavic word *pohan* in the toponyms of Pohanský hrad, Pohanský vrch from the Latin expression *pāgānus* meaning rural or village, which is related to the Latin word *pāgus* – village. With regard to the time of origin, a contemporary semantic phenomenon – village castle – is petrified in the names of Pohanský hrad, Pohanský vrch (Hungarian *Pogányvár*, *Pogány-hegy*, English *Pagan castle*, *Pagan hill*). When named by means of Slavic vocabulary, with their localization and function, these pagan castles were different from the medieval castles which were also built in the country, but in a different era, different social structures and fulfilled functions correspondent with the time of their origin and prospering. The article is motivating and has a further ambition to consider the relation between the Pre-Christian onymic features and their names by words from a later culture. The names of Pohanský hrad, Pohanský vrch had basic functions of proper nouns when they were created in the Slavic language environment and its nearest vicinity – identification, orientation, denomination and reference, i.e. expressing relations of those features to an extinct social identity. In this case, it is related to the population of the Urnfield culture or protohistory.

ÚVOD

Archeologické nálezy z doby popolnicových polí, v tomto prípade kyjatickej kultúry (12.–8. stor. pred n. l.), sú dôkazom prítomnosti človeka a ľudskej činnosti v časovo vymedzenom úseku na konkrétnom území. V hmotnej kultúre sa zároveň odráža mentálny či duchovný svet jej nositeľov (*Furmánek* 2015, 189–191). Žiaľ, o duchovnom aspekte vtedajšieho života si pre absenciu písomných prameňov z najstaršieho obdobia ťažko vytvoriť verný obraz. Preto naše nasledujúce úvahy vnímame ako zamyslenie sa nad kontinuitou dávnych kultúr z územia dnešného Slovenska a ich odrazom v jazyku a v mentálnom svete postupne sa rozvíjajúceho spoločenstva, žijúceho na tom istom území v odlišných historických, materiálnych aj duchovných podmienkach. Motiváciou na napísanie našich úvah sa stalo konštatovanie z príspevku *Pohanský hrad v Kotmanovej v kontexte súvekých hradísk kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí s rovnakým a podobným toponymom*: „Z viacerých hľadísk určite interessante je sledovať miesta s toponymami Pohanský hrad/vrch aj na unikátnych geografických dielach z minulosti. Pozornosť sme zamerali na druhé vojenské mapovanie územia habsburskej ríše z rokov 1806–1869 (*Jankó/Porubská* 2010, 17–23), ... mapy vznikli v rokoch 1819–1869, avšak toponymá sú z iste omnoho staršieho pôvodu. Podrobnejšie sme sledovali teritórium západnej enklávy kultúrneho

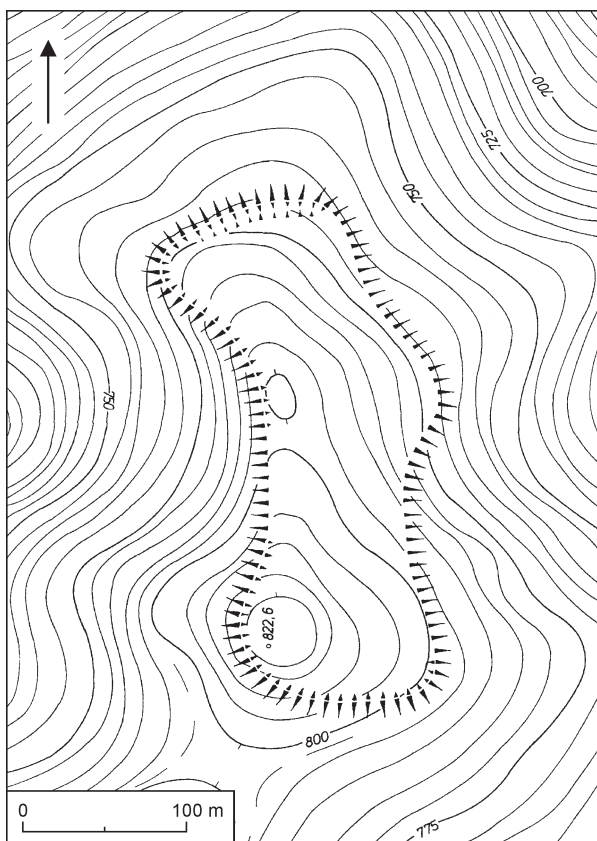
¹ Príspevok vznikol s podporou agentúry VEGA 2/0062/21 „Odras sociálno-ekonomických zmien v štruktúre zakladania a budovania pravekých sídlisk“ a Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy APVV-16-0441.

komplexu juhovýchodných popolnicových polí, vrátane hraničného priestoru tohto teritória. Na mapových listoch sme spoľahlivo identifikovali Pohanský vrch (*Pohánsky Wrch*) nad Hornými Plachtincami, Pohanský hrad (*Pogányvár Hegy*) nad Starou Baštou alebo *Pogányvár*² (rovnako pomenovaný na mape) nad maďarskou obcou Diósjenő. Uviesť možno tiež Pohanský hrad (*Pogányvár*) zo slovensko-maďarskej štátnej hranice, situovaný na severnom okraji katastra maďarskej obce Hangony, resp. na južnom okraji katastra slovenskej obce Chrámec. ... Neobchádzame ani významovo blízke toponymum Pohanka, označujúce vrch alebo vrchy medzi obcami Lipovec (*Lipocz*) a Rybník (*Ribnik*) v okr. Revúca. Vzhľadom na veľkosť písma, ktorým je na mapovom liste vyznačené, je evidentné, že aktéri druhého vojenského mapovania tento miestny názov nepovažovali za bezvýznamný. Na zopakovanie dôležitosti tohto teritória kyjatickej kultúry poukazuje aj praveká fortifikácia využitá v jedinečnom fortifikačnom systéme stredovekého hradu Drienok, juhozápadne od obce Rybník (*Plaček/Bóna 2007, 114, 115; Žebrák 1990*). Zmieným toponymom Pohanka³ je však pomenovaná iná poloha, nachádzajúca sa severne od hradu Drienok. Pravda, problematiku Pohanských hradov/vrchov a podobných miestnych názvov na starých mapách určite nechceme týmto príspevkom vyčerpať, skôr začať a podnietiť jej budúci výskum“ (*Mitáš/Marková 2015, 136*).⁴ Ďalším impulzom na sledovanie významu terénnych názvov obsahujúcich prídavné meno pohanský sa stala snaha zamyslieť sa nad väzbami materiálnej a duchovnej sféry, t. j. vybranými náleziskami kyjatickej kultúry, v istých prípadoch s dokladmi sekundárneho osídlenia, a ich pomenovaniami v „súčasnom“ jazyku. Úvodzovky na tomto mieste používame práve preto, že existenciu hmotných prvkov kyjatickej kultúry a súčasné zemepisné názvy oddeľujú, metaforicky povedané tisícročia, v rámci ktorých sa zmenila nielen materiálna podstata ľudského bytia, ale došlo k výrazným jazykovým posunom, spätým s etnickým aj jazykovým vývinom. Tak, ako archeológia skúma hmotné artefakty minulých kultúr, existuje aj v historickej jazykovede „lingvistická archeológia“, ktorú nemožno obmedziť len na etymologické vysvetľovanie pôvodu slov, ale treba ju vnímať ako hľadanie súvislostí medzi jazykmi, ich nositeľmi, kultúrami a mať na zreteli práve fungovanie jazyka v konkrétnej dobe. Takýto pohľad na jazyk si vyžaduje schopnosť hodnotiť jazykové prvky nielen z hľadiska súčasného poznania, ale aj z pohľadu ich významu a fungovania v minulosti. Aj preto, že len spoľahlivým historicko-porovnávacím prístupom k hodnoteniu prvkov z oblasti jazyka si možno uvedomiť skutočnosť, že rovnako ako v materiálnom svete určité prvky menia svoju povahu, funkciu aj význam, rovnako sa v súvislosti s meniacou sa spoločenskou situáciou a vývinom menia aj významy slov – zužujú sa, rozširujú, niektoré slová ustupujú na perifériu slovnej zásoby, zanikajú, resp. vznikajú nové výrazy. Takéto úvahy dávajú možnosť spojiť prvky materiálnej kultúry s lingvistickou paleontológiou a poukázať na možnosti rekonštrukcie protokultúry v antropologickom zmysle a nazrieť nielen na spoločné východiská množstva jazykov, ale najmä na kontinuitu materiálnych a duchovných hodnôt etník, žijúcich v rozličných, často tisícročiami oddelených chronologických vrstvách na tom istom území. Na ilustráciu tejto problematiky vyberáme pomenovanie niekoľkých lokalít kyjatickej kultúry s pozoruhodnými archeologickými nálezmi z mladšej a neskorej doby bronzovej (t. j. doby popolnicových polí), prípadne aj s chronologicky mladším materiálom z protohistórie alebo zo stredoveku, ktoré spája spoločný identifikačný znak – lexikálny základ pohan a jeho derivát pohanský. Ďalším impulzom na

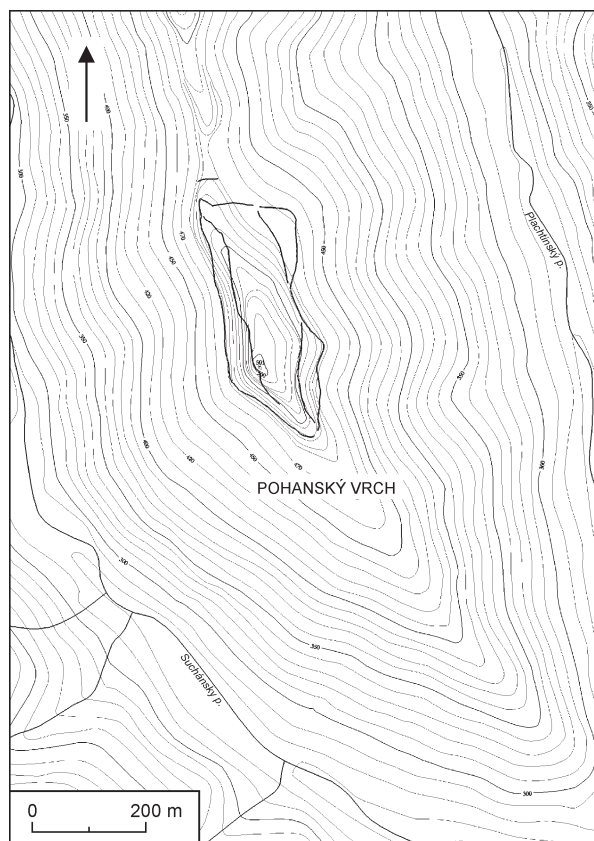
² V súčasnej kodifikácii maďarského jazyka sa tento typ vlastných mien píše spolu (*Pogányvár, Pogányhegy*), podľa starších kodifikácií sa tieto vlastné mená písali so spojovníkom (*Pogány-vár, Pogány-hegy*).

³ V jednotlivých slovanských spisovných jazykoch sa v závislosti od predpokladaného sprostredkovateľa tejto kultúry na pomenovanie pohánky (lat. *Fagopyrum*) používajú tieto výrazy: v slovenčine pohánka, v češtine *pohanka* (na jazykové územie používateľov ju priniesli „pohania“ – nekresťania), v poľštine *gryka*, v ukrajinčine a bieloruštine *grečka*, v ruštine *grečicha* (podľa jazykového vedomia, že rastlina pochádza „z gréckych krajín“), v bulharčine *elda*, v macedónčine *chelda*, v srbcine *chel'da*, v chorvátčine a bosniačtine *heljda* (prevzatie tureckého slova *helda* pod vplyvom tesnejších jazykových kontaktov s týmito jazykmi), v slovinčine *ajda* (hláskoslovná adaptácia pôvodného nemeckého východiska *heide* – *Heidekorn* – „pohanské zrno“, ten istý pôvod má aj slovo *hejduška* v hornej lužickej srbcine), v dolnej lužickej srbcine *pšunica*. Okrem spisovných podôb sa v časti poľských, východoslovenských a západoukrajinských nárečí na základe ľudovej etymológie ustálilo pomenovanie *tatarka* (rastlina sa podľa motivačného základu dostala na uvedené jazykové územie „v časoch tatárskych nájazdov“; pozri *Slovanský jazykový atlas 2012, 147*).

⁴ Z historicko-jazykovedného, dialektologického aj širšieho slavistického hľadiska treba zaujať stanovisko aj k chotárnym názvom typu Pohanka/Pohánka, Pohaň, Pohankáš a derivátom typu Pohančisko, Pohančovisko, Pohančenisko/Pohančenište, Pohančenišťa. V historickom kartografickom materiáli záznam Pohanka a povaha objektu v teréne indikuje fortifikačný charakter terénneho útvaru, ale ďalšie záznamy terénnych názvov – Pohančisko, Pohančovisko, Pohančenisko/Pohančenište, Pohančenišťa – nesúvisia bezprostredne s našou problematikou. V týchto prípadoch ide o pomenovanie miest, na ktorých sa ako poľnohospodárska kultúra pestovala rastlina s názvom pohanka (lat. *Fagopyrum*). Jej názov má jednotlivých v slovanských jazykoch rozličnú podobu podľa toho, z akého prostredia sa dostal do jazykového vedomia Slovanov.

Obr. 1. Výšinné hradisko *Pogányvár* v chotári obce Diósjenő (Matuz/Nováki 2002).

Obr. 2. Pohanský vrch nad Hornými Plachtincami. Plán M. Bartík.

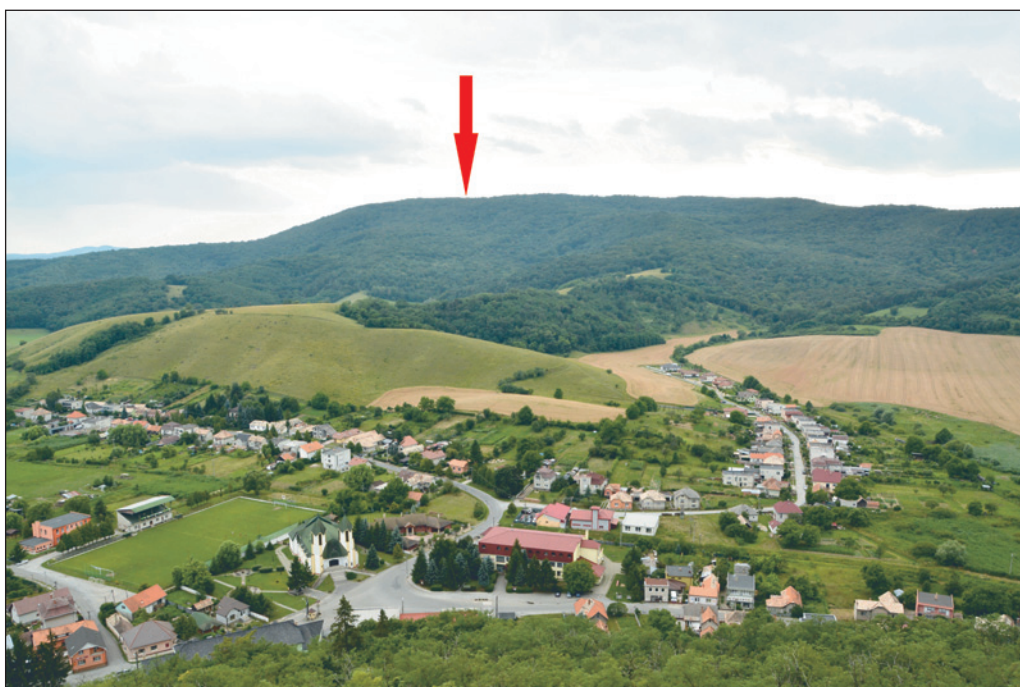
inkorporovanie historicko-jazykovednej či jazykovo-teoretickej problematiky do skúmania materiálnej kultúry bolo aj konštatovanie V. Mitáša a D. Markovej, ktorí v súvislosti s prítomnosťou uvedeného lexikálneho základu v pomenovaniach archeologických nálezísk skonštatovali, že si „... uvedomujú, že pre výšinné lokality s pertraktovanými toponymami (t. j. s prítomnosťou časti pohán, pohanský v názve, pozn. P. Ž.) na severe karpatskej oblasti je príznačná ich spojitosť so sídelným priestorom kyjatickej kultúry. Doba objavenia sa týchto toponým nám nateraz nie je bližšie známa, čím sa otvára priestor na pokračovanie bádania a interdisciplinárnu spoluprácu“ (Mitáš/Marková 2015, 136). Svoj výskum autori doplnili prehľadnou charakteristikou lokalít s výskytom lexémy pohán (Mitáš/Marková 2015, 126–133).

CHARAKTERISTIKA LOKALÍT

1. Diósjenő (obvod Rétság), poloha *Pogányvár* (obr. 1). Hradisko na konci horského hrebeňa masívu Csóványos v pohorí Börzsöny, približne 5 km na západ od intravilánu obce Diósjenő, v nadmorskej výške 826 m. Od uvedenej kóty začína priebeh valového opevnenia východným smerom, kde sa zistili umelé sídliskové terasy. Rozmery hradiska kyjatickej kultúry vymedzené valom: 320 × 100 m, plocha 2,7 ha (Matuz/Nováki 2002, 18).
2. Hangony (obvod Ózd)/Chrámec (okr. Rimavská Sobota), poloha Pohanský hrad/*Pogányvár*. Lokalita kyjatickej kultúry (?) v Cerovej vrchovine, juhozápadne od obce Chrámec, v nadmorskej výške 390 m. Severná strmá strana nie je opevnená, ostatný areál chráni val. Rozmery hradiska: 140 × 65 m, plocha 0,6 ha. Severovýchodne od tejto lokality, na terase Mačacieho potoka, registrujeme praveké osídlenie. V Chrámcu sa eviduje aj pohrebisko pilinskej kultúry (Furmánek 1977, 257) a podľa starších správ odtiaľto pochádza depot bronzových predmetov (Márton 1903, 438; Paulík 1965, 60).
3. Horné Plachtince (okr. Veľký Krtíš), poloha Pohanský vrch (obr. 2). Hradisko v Krupinskej vrchovine, približne 2,5 km na severozápad od obce Horné Plachtince. Rozprestiera sa na južnej strane ostrohu

Obr. 3. Kamenný val v lokalite Kotmanová – Pohanský hrad/Pohanský vrch. Foto V. Mitáš.

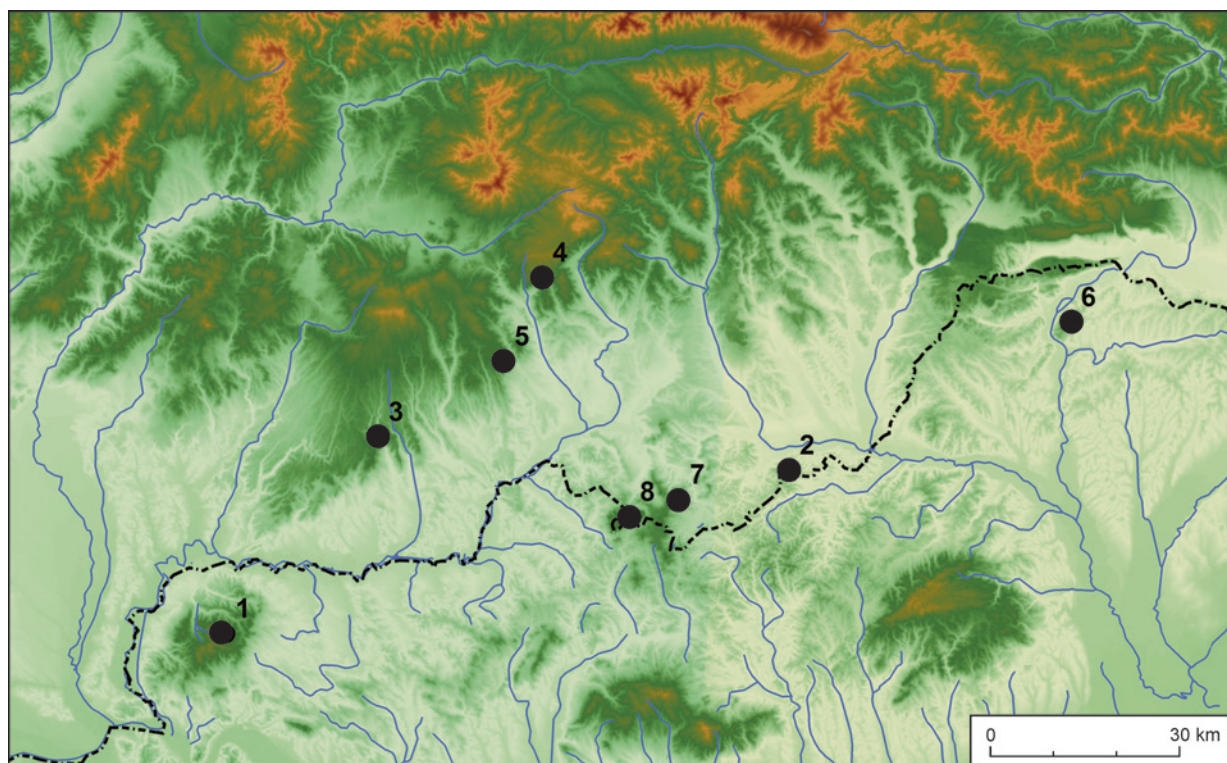

Obr. 4. Pohanský hrad (*Pogányvár*) nad Starou Baštou. Pohľad od Hajnáčky. Foto V. Mitáš.

horského hrebeňa v nadmorskej výške 501 m. Plocha hradiska je vymedzená vnútornými valmi, celkový obvod valov 1124 m, max. dĺžka lokality 465 m, max. šírka 167 m, plocha 5,9 ha. Nálezy z opakovaných prieskumov potvrdzujú dominantné osídlenie v mladšej a neskorej dobe bronzovej (Eisner 1933, 141, 159, 179; Furmánek 1983, 30; Furmánek/Ožďáni 2000; Ožďáni/Nevizánsky/Hunka 2003; Žebrák 1983, 342).

4. Kotmanová (okr. Lučenec), poloha Pohanský hrad/Pohanský vrch. Lokalita sa nachádza približne 2,5 km na severovýchod od obce. Ide o výšinné hradisko hrebeňovitého charakteru s prirodzene podlhovastým tvarom a s úzkym vstupom, chráneným priekopou. Na vnútornej strane priekopy sa nachádzal asi polmetrový val, v súčasnosti už neidentifikovateľný. Asi 3–5 m úzky chrbát sa tiahne juhovýchodne k dvom pásom výrazne deštruovaných kamenných valov (obr. 3) s neďaleko (asi 20 m) ležiacou hromadou skalísk nejasnej funkcie. Úzky hrebeň pokračuje po najvyšší bod lokality (kóta 596), zasadený do kamenného brala. V zberovom materiáli dominuje keramika kyjatickej kultúry (Furmánek 1983, 30; Marková/Mitáš 2016).
5. Lupoč (okr. Lučenec), poloha Pohanský vrch. Výšinná poloha v južnom úpätí Slovenského rudohoria, v krajinnom celku Ostrôžky, na podlhovastom horskom hrebeni. Od obce Lupoč je vzdialená približne 2,7 km na severozápad a dosahuje nadmorskú výšku 606 m. V predpolí polohy uvedený horský hrebeň uzatvára Vínny vrch (555 m n. m.), kde sa uvádzajú nedatované zvyšky valu (Furmánek 1988). Nachádzajú sa tu aj archeologicky nepreskúmané pseudokrasové jaskyne, avšak osídlenie z doby popolnicových polí na pertraktovanej kóte nie je bezpečne potvrdené (Furmánek 1983, 28; Mitáš/Marková 2015, 134). Osem km na juhozápad, na vrchu Lysec (716 m n. m.) v chotári obce Luboreč, je evidované hradisko kyjatickej kultúry (Furmánek 1983, 30). Sekundárne bolo využité v neskorom stredoveku (15. stor.). Významnejšie nálezy v okolí predstavujú dva bronzové meče s plnou liatou rukoväťou z Lehôtky a Tuhára (Ožďáni/Furmánek 2000; Paulík 1965, 67).
6. Martonyi (obvod Edelény), poloha *Pogány-hegy*/Szúnyog-tető. Lokalita v Aggteleckom národnom parku, približne 3,5 km SZ od obce Martonyi, v nadmorskej výške 354 m. Priemer valového opevnenia terás v smere S – J na uvedených polohách dosahuje 610 m, plocha hradiska asi 14 ha (ak k nemu rátame aj *Pogány-hegy*, celý areál až 18,4 ha). Doložené je osídlenie z mladšej a neskorej doby bronzovej (Matuz/Nováki 2002, 8).
7. Stará Bašta (okr. Rimavská Sobota)-Pohanský hrad/*Pogányvár* (v slovenských prepisoch aj *Pogány vár*).⁵ Výšinná poloha v Cerovej vrchovine (obr. 4), väčšia časť v katastri obce Stará Bašta, je asi 3,5 km juhovýchodne od jej intravilánu. Menšie časti archeologického náleziska ležia v katastroch Hajnáčky a Šuríc. Pohanský hrad je tzv. stolovým vrchom s rozmermi 1000 × 500 m a najvyšším bodom 578 m n. m. Na náhornej plošine sa nachádza niekoľko kruhových mohylovitých útvarov (pravdepodobne prirodzeného pôvodu s priemerom 15–30 m. Datovanie fortifikácie a funkcia hradiska nie sú uspokojivo objasnené. Predpokladá sa, že mohutnejšie zachovaná časť opevnenia vznikla v dobe laténskej a v súčasnosti menej zreteľné opevnenie pochádza z praveku (Furmánek 1996, 52, 53). Archeologické nálezy sú doložené predovšetkým v pseudokrasových jaskyniach pod vrcholom Pohanského hradu; okrem nálezov pilinskej a kyjatickej kultúry z nich pochádza keramika z neskorého eneolitu, zo staršej doby bronzovej, z neskorej doby halštatskej, ale i materiál z neskorého stredoveku. Na tejto lokalite sa našiel pravdepodobne aj hrot bronzovej kopije a bronzovina (Furmánek 1995; 1996; 1997; Lamiová-Schmiedlová 1962, 162; Paulík 1965, 46, 66). Zrejme neopevnené výšinné sídlisko z doby popolnicových polí sa nachádza na susediacom návrší Soví vrch v obci Šurice (Márton 1903, 432; Ožďáni/Točík 1989, 54). Od sídliska pilinskej a kyjatickej kultúry v Radzovciach v polohe Drieňová dolina (Furmánek 1990; 2019) je Pohanský hrad situovaný približne 5 km na východ.
8. Šiatorská Bukovinka (okr. Lučenec), poloha Pohanský hrad. Lokalita v Cerovej vrchovine, od obce Šiatorská Bukovinka, časti Bukovinka, vzdialená 1 km na juh. Rozprestiera sa na nevelkom ostrohu (kóta 355) od juhu a východu obtekanom Belinou a Mižerským potokom. Tento objekt/hrádok chráni na západe, severe a na východe neprehliadnuteľný val s priekopou (Beljak/Beljak Pažinová/Mitáš 2015, 71). Nálezy: nateraz jediný atypický, pravdepodobne stredoveký keramický fragment (Beljak a i. 2017, 36). Z archeologickej topografie okolia lokality, povodia potoka Belina a priľahlého územia Maďarska vyplýva, že kótu obyvateľstvo doby popolnicových polí prinajmenšom registrovalo v rámci intenzívne osídlenej kultúrnej krajiny s relatívne frekventovanou komunikačnou trasou v smere z juhu na sever a opačne (Furmánek 1990, 12, 13).

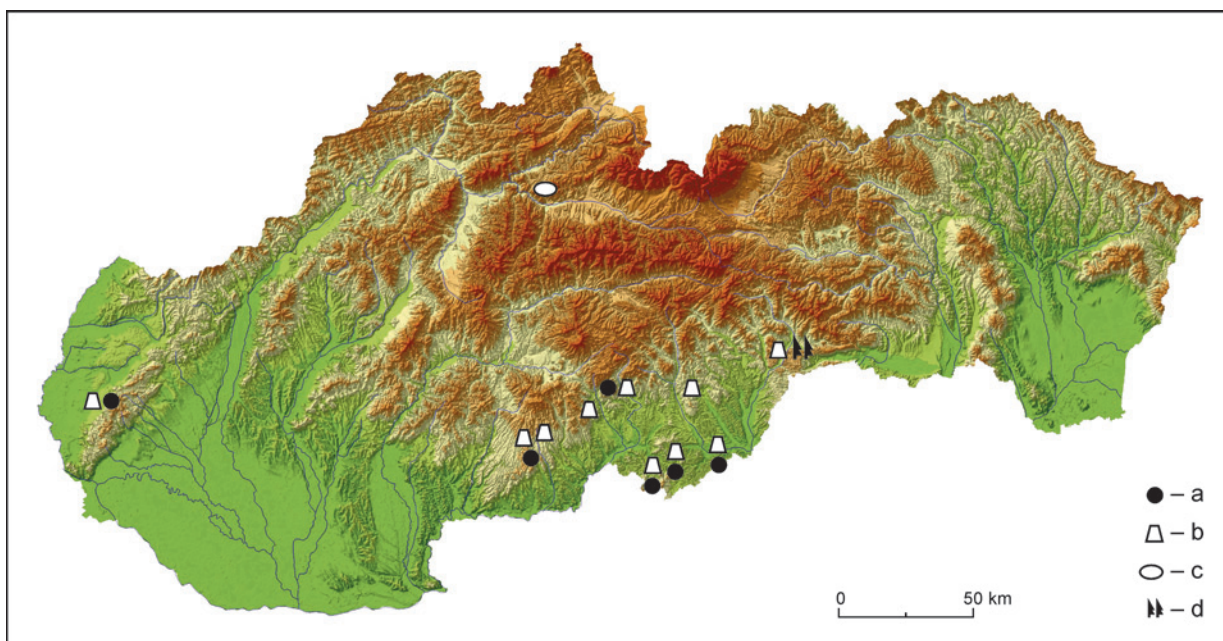
⁵ Pozri poznámku 2.

Obr. 5. Archeologické lokality (hradiská/hrádky) a výšinné polohy s názvom Pohanský hrad/*Pogányvár*, Pohanský vrch/*Pogány-hegy* z juhu stredného Slovenska a zo severného Maďarska. 1 – Diósjenő; 2 – Hangony/Chrámeč; 3 – Horné Plachtince; 4 – Kotmanová; 5 – Lupoč; 6 – Martonyi; 7 – Stará Bašta/Šurice/Hajnáčka; 8 – Šiatorská Bukovinka (Mitáš/Marková 2015, upravené).

POHANSKÉ V KONTEXTE SLOVENSKÝCH TERÉNNYCH NÁZVOV

Nálezy v archeologických lokalitách (obr. 5) ako svedectvo prítomnosti starých kultúr na konkrétnom mieste sú motivujúcim činiteľom aj na hľadanie ich súvislostí s duchovnou stránkou obyvateľstva tohto územia, žijúceho chronologicky v rozličných spoločenských formáciách a s kontinuitou pomenovania terénnych objektov v jazyku. Na identifikáciu tohto vzťahu a vystihnutie fungovania slov v odlišnej spoločenskej situácii sme využili kartotéku terénnych názvov Oddelenia dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV, na základe ktorej sa v rámci projektu *Výskum lexiky slovenských terénnych názvov* digitalizujú všetky názvy nesiedlných objektov (vedúca riešiteľka projektu I. Valentová). S prívlastkom pohanský sa v súbore toponým nachádza aj pomenovanie Pohanský potok (s dĺžkou 4,3 km). Motivácia tohto názvu je spätá s Pohanským hradom, ležiacim v súčasnosti na administratívnom území Maďarska, ktorý je v podobe *Poganwar*, *mons.* zaznamenaný v r. 1347 (Ila 1944, 381). V rámci lexikografického spracovania hydronymie slovenskej časti povodia Slanej ho uvádza L. Sičáková (1996, 65; na hydronymum Pohanský potok pretekajúci analyzovaným teritóriom južného stredného Slovenska sme už pred časom upozornili; Mitáš/Marková 2015, 134). V tejto súvislosti autorka na inom mieste (Sičáková 2011, 82) upozorňuje aj na spontánne jazykové zmeny, v dôsledku ktorých popri názve *Pohanský potok* vznikajú a fungujú názvy s výraznejším identifikačným a orientačným prvkom – názvom obce, v našom prípade miestnym názvom Janice, do jazykovej praxe preniká paralelný názov Pohanského potoka – Janický potok. Príčinou týchto nepresností pri fungovaní hydroným v mikrotoponymii, t. j. medzi používateľmi názvov na malom území, je podľa nás „ľudové“ prostredie. V ňom akoby ustupoval pôvodný zaužívaný názov Pohanský potok názvu Janický potok. Podľa hydrografického členenia (*Hydrografický číselník* 1971, 74) je názov Janický potok štandardizovaný ako pomenovanie iného objektu – ľavého prítoku Pohanského potoka, tečúceho od hranice s Maďarskom spod Pohanského vrchu. J. Krško (2019, 22) o vzťahu vlastných mien s motivujúcim slovom pohan a jeho odvodeninami správne skonštatoval, že z chronologického hľadiska sú názvy nami sledovaného typu späté s predkresťanským

Obr. 6. Miesta geografických názvov s prívlastkom pohanský na Slovensku. Mapa P. Žigo. Legenda: a – hradisko; b – vrch; c – pláň; d – les.

obdobím, t. j., že po prijatí kresťanstva sa novovznikajúce sídelné aj kultové objekty, a to aj v blízkosti pôvodných pohanských kultových miest, pomenúvali názvami s dominanciou patrónov kresťanských chrámov. V súvislosti so vznikom vlastných mien vo včasnokresťanskom období a pri identifikácii vlastných mien treba pripomenúť tiež prácu M. Golemu (2009, 234, 235).

Okrem pomenovaní preskúmaných hradísk a hrádok (Mitáš/Marková 2015) sme ďalšie terénne údaje spracovali spôsobom, ktorý umožňuje porovnanie doterajších archeologických poznatkov s terénnym onymickým⁶ materiálom. Pri jeho interpretácii si treba uvedomiť viaceré stránky jazykovedného prístupu, najmä skutočnosť, že ide o vzťah onymických objektov⁷ a ich pomenovaní, ktoré delí výrazný časový odstup a tieto dva prvky nemožno mechanicky spojiť. Doba, z ktorej pochádzajú archeologické materiálne nálezy, vlastné mená neskoršieho dátá, novšieho pôvodu, pomenovania týchto objektov, nemusia bezprostredne súvisieť so súčasným významom slova, ale v prvom rade s významom, ktoré toto slovo malo v čase vzniku názvu. V súčasných lexikografických prácach je v slovenskom spisovnom jazyku slovo pohan známe v dvoch základných významoch: 1. „kto vyznáva mnohobožstvo alebo kto uctieva modly“, 2. „nekresťan“, „neznaoboh“ (Kačala 2003, 500; Peciar 1963, 163). Konkrétny pramenný materiál zo spomenutej kartotéky terénnych názvov Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV ukazuje, že okrem identifikovaných hradísk sa prídavné meno pohanský vyskytuje aj ako súčasť geografických názvov vrchov, pláne a lesa (obr. 6). Vo vzťahu medzi pomenovaním vrchov a prítomnosťou hradísk na týchto miestach ide o celkom prirodzený pomenovací proces funkčných objektov a terénnych útvarov. Vyvýšené miesta boli od začiatkov civilizácie významnými strategickými miestami, na ktorých vznikali opevnené objekty. Dokazuje to totožnosť názvov vrchov, t. j. terénnych útvarov z územia Slovenska a výšinných sídlisk či fortifikácií: Pohanský vrch – kopec: Lupoč, Horné Plachtince (aj Dolné Plachtince a Stredné Plachtince), Kotmanová, Stará Bašta, Hajnáčka, Chrámec a Plavecké Podhradie a Pohanovo JV od Krpelian (okr. Martin) s identifikovaným terénnym opevnením. Názvy Pohanský vrch sa však vyskytujú aj v lokalitách Dačov Lom (hora, okr. Veľký Krtíš), Pohanská (dolina, chotár), Pohanské údolie ako pomenovanie lesa v lokalite Silica (okr. Rožňava, nálezisko kyjatickej kultúry), Pohansko ako pomenovanie zníženej v Liptovskej Tepličke (medzi Vagnárskou dolinou a dolinou Štiavničky, okr. Liptovský Mikuláš).

Skôr, než sa pokúsime interpretovať vzťahy medzi onymickými objektami a ich pomenovaním prvkami jazykového systému, uvádzame krátky prehľad jazykovo-historickej situácie, navodzujúcej vzťah

⁶ Onymický – týkajúci sa vlastného mena.

⁷ Onymický objekt – prírodný terénny útvar alebo umelo utvorený objekt v teréne pomenovaný vlastným menom.

medzi dobou populnicových polí, kyjatickej kultúry, a pomenovaním onymických objektov prvkami slovanského jazykového pôvodu, t. j. dvoch fenoménov, ktoré oddeľuje výrazný časový, spoločenský, kultúrny aj jazykovo-historický odstup.

CHRONOLÓGIA Z JAZYKOVÉHO HLADISKA

Jazyk bol odjakživa spoločenským fenoménom a slúžil na dorozumievanie sa v konkrétnej spoločnosti na adekvátnom stupni jej vývinu. Najstaršie obdobia jazykovej evolúcie sú späté s vyšším stupňom homogenity, t. j. menšou mierou diferenciácie jazykov. V snahe vyhnúť sa dlhej vývinovej postupnosti a podrobnému členeniu jazykov podľa jednotlivých jazykových rodín upriamime našu pozornosť na priestor a dobu, späť s kyjatickou kultúrou. Z historicko-jazykovedného hľadiska však nemožno obísť aspoň odkaz na vývin indoeurópskeho jazykového priestoru, ktorý M. Čejka (1982, 216) aj s odvolaním sa na svoje predchádzajúce práce v spoluautorstve s A. Lamprechtom (Čejka/Lamprecht 1967, 5–20) vymedzil konštatovaním, že začiatky samostatného indoeurópskeho spoločenstva by bolo podľa historicko-jazykovednej rekonštrukcie žiaduce odvíjať od jeho oddelenia sa najbližšej uralskej jazykovej rodiny v polovici 7. tisícročia pred n. l. Najstaršie divergentné tendencie signalizujúce vnútorný rozpad indoeurópskeho jazykového spoločenstva sa pritom viažu približne k roku 3000 pred n. l. (podrobnejšie Gamkrelidze/Ivanov 1984, 859). V tomto období sa podľa jazykových indícií vyčlenili periférne skupiny, keltská, italická, chetitsko-luvijská a tocharská. Predpokladá sa, že indoeurópske skupiny, hovoriace dialektmi, z ktorých sa neskôr vyvinula gréčtina a jazykové skupiny germánska, baltská, slovanská a indoiránska, ostali v tesnejších vývinových kontaktoch približne ďalších 1000 rokov.

O tom, že ľudské spoločenstvo bolo rozčlenené podľa miesta pobytu a o teritoriálnej diferenciácii svedčí praindoeurópsky základ slova **dā* s pôvodným významom „deliť“, ktorý sa považuje za etymón⁸ neskoršieho gréckeho slova *dēmos*. Funkčná diferenciácia obyvateľstva sa premietla do starého slovného základu **sel-* (Gamkrelidze/Ivanov 1984, 745⁹), označujúceho ohradené, opevnené obranné sídliská na vyvýšených miestach. Tento charakter pomenovaní sa zachoval v jazykoch západnej Európy, starej Itálie a na území od Grécka až po Indiu (Čejka 1982, 218). O tom, že už v najstarších časoch existovala vo vtedajších jazykoch synonymia, svedčia základy **pelā* // **poli*, z ktorých sa vyvinula grécka podoba slova *polis* aj staroindická forma *pūr* s rovnakým významom, forma **bhergh-*, z čoho sa vyvinula nemecká podoba **-berg* aj slovanská východisková podoba **brěgv*. Vo všetkých prípadoch ide o ten istý význam vyvýšeného miesta. Skutočnosť, že pôvodné praindoeurópske obyvateľstvo obývalo väčšinou vnútrozemské oblasti, dokazuje slovo *more*, pre ktoré nie sú synonymá a ľudia ním označovali vodnú plochu vo všeobecnosti – jazerá aj menšie vodné plochy (Gamkrelidze/Ivanov 1984, 673; porovnaj napr. slovenské *mor-i-ť* – namáčať, aj vlastné meno Morava). Veľa dokladov na spoločný pôvod slov sa vzťahuje na pomenovanie rastlín a zvierat a činností, spätých so získavaním obživy: starý slovesný základ **ag* vo význame „hnať“, odtiaľ latinská podoba *agere*, od ktorej bola odvodená podoba **agro* – s pôvodným významom „miesto, na ktoré sa vyhánal dobytok“ (grécke *agros*, latinské *ager*, nemecké *Acker*) s možnosťou kontaktu aj so stredomorským semitským jazykovým prostredím; spomenutá podoba **pel-*, z ktorej vznikli aj praslovanské podoby *polě* a nemecké *Feld* vo význame „rovina“ ako protiklad pomenovania hornatého terénu. Zo živočíšnej ríše možno pripomenúť starý indoeurópsky etymón **porko* (Gamkrelidze/Ivanov 1984, 594), ktorý je východiskom latinskej podoby *porcus* aj praslovanskej formy **porse*, z ktorej je dnešná podoba prasa, východisková podoba **agwhno* je základom latinského slova *agnus*, v slovenskej podobe jahňa, zo základu **sū* sa neskôr vyvinulo latinské *sūs*, v nemčine *Schwein*, celoslovanské sviňa (Gamkrelidze/Ivanov 1984, 593). Z rastlinnej oblasti možno uviesť niekoľko typických príkladov: **grāno* – zrna, obilie (latinsky *grānum*, nem. *Kern*; Gamkrelidze/Ivanov 1984, 655) **awik* – lat. *avēna* – ovos (Gamkrelidze/Ivanov 1984, 658), s kultiváciou pôdy súvisí prastarý etymón **arā* vo význame „orať“, z ktorého pochádza aj pomenovanie primitívneho pluhu – radla: **arā-trom* (Gamkrelidze/Ivanov 1984, 689), praslovansky **or-dlo*, z čoho sa pravidelnými zmenami vyvinula podoba *radlo*, **kerp-* vo význame zberať, trhať, vytrhávať, z ktorého sa vyvinula grécka podoba *karpos*, latinské *car-*

⁸ Predpokladaná východisková podoba slova a jeho prvotný význam.

⁹ Na ilustráciu uvádzame praindoeurópske rekonštruované korene slov podľa práce T. V. Gamkrelidzeho a V. V. Ivanova *Indo-European and the Indo-Europeans* (1984), pretože v etymologických slovníkoch jednotlivých jazykov sa interpretujú základné podoby až po rozpade spoločného základu na jednotlivé skupiny jazykov (baltsko-slovanské, resp. románske, germánske, slovanské...). Podrobnejšie neopisujeme problémy glottochronologizácie M. Swadesha ani teóriu R. Graya a Q. Atkinsona o vzťahoch evolučnej biológie a jej vzťahu ku klasifikácii jazykov, pretože sa netýkajú našej témy.

pere – trhať, nemecké slovo *Herbst* – jeseň, t. j. čas zberu, anglické *harvest* – zber plodov; indoeurópsky prazákľad **gwer* vo význame „ťažký“ sa tradične spája so spracovaním, mletím zrna – pôvodom slova žarnov, atď.

VZŤAH OBJEKTU A JEHO POMENOVANIA

V nadväznosti na niekoľko typických príkladov spoločného východiska najstaršej slovnej zásoby celistvého indoeurópskeho jazykového priestoru sa vynárajú úvahy o podstate terénnych útvarov a pomenovaní archeologických lokalít, ktorých súčasťou je podstatné meno pohan, resp. prídavné meno pohanský. Je nesporné, že súčasná podoba slova pohan a jeho derivát pohanský sú späté s kresťanstvom v slovanskom mentálnom kontexte. Aká je však vývinová línia formálnej aj významovej petrifikácie týchto slov v historickom kontexte a v akom sú vzťahu k materiálnej kultúre z archeologických nálezísk, v tomto prípade osídlených už v dobe popolnicových polí? Rozpad indoeurópskeho prajazyka a formovanie sa prvotných neskorindoeurópskych areálov spadá do obdobia okolo r. 3000 pred n. l. a súvisí s ním divergentný vývin začiatkov baltských jazykov a praslovančiny (stabilizácia vzťahov medzi záverečnými spoluhláskami typu p–b, t–d, k–g...), neskoršie odčlenenie sa protobaltských jazykov od ostatných neskorindoeurópskych dialektov (v období medzi r. 2000 a 1500 pred n. l.) až po vyčleňovanie sa slovanských dialektov z baltsko-slovanského spoločenstva (medzi 7. a 2. stor. pred n. l.) a formovanie sa klasickej praslovančiny v období 4.–8. stor. n. l. (pozri *Lamprecht 1987, 161*). Túto chronologizáciu uvádzame na dokreslenie predpokladaného formovania sa jazykových znakov obyvateľov žijúcich v priestore kyjatickej kultúry, datovanej do mladšej a neskorej doby bronzovej (12.–8. stor. pred n. l.), ich predkov aj následníkov. Za takouto chronologizáciou je skrytá snaha nájsť väzby medzi najstaršou materiálnoú kultúrou „pohanských“ hradov a „pohanských“ vrchov a ich pomenovaniami jazykovými prostriedkami, oddeľujúcimi ju od neskorších pomenovacích procesov v odlišnej spoločenskej, funkčnej aj komunikačnej sfére.

Výskyt terénnych názvov s prívlastkom pohanský a jeho porovnanie s archeologickými náleziskami sme schematicky spracovali tak, že materiálnoú zložku našej interpretácie, výšinné opevnené lokality/hradiská, preberáme z citovaného príspevku (*Mitáš/Marková 2015*; na obrázku kruhové symboly), jazykový materiál terénnych názvov podľa kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV interpretujeme ostatnými symbolmi (obr. 6).

Zhoda terénnych názvov, súčasných nesídelných objektov, s archeologickými náleziskami, pravekými hradiskami (prípadne sekundárne osídlenými v ďalších historických úsekoch) a predpokladanými sídelnými objektmi je zákonitá a nie je na nej nič objavné. Na uvedených vlastných menách je zaujímavé možno ich miesto v spoločenskom vedomí a vzťah s fortifikačnými útvarmi, ktoré v dôsledku zmien a vývinu formácií už stratili pôvodnú funkciu a premenili sa na stopy po predchádzajúcom (pravekom aj/alebo protohistorickom) obyvateľstve a jeho kultúre. V tejto sfére však z viacerých hľadísk vyniká fenomén kultúrnej pamäti a vývinu jazyka v tom, že pomenované objekty napriek zmenenej spoločenskej situácii ostali vo vedomí obyvateľov bez predchádzajúceho presnejšieho chronologického zaradenia. Názvy typu Pohanský hrad, Pohanský vrch vznikli evidentne v slovanskom spoločenskom aj jazykovom prostredí a sú odrazom motívantov¹⁰, dávnych materiálnoých stôp, vo vedomí novej či novej spoločenskej formácie. Z historicko-jazykovedného hľadiska tu nemožno prehliadnuť dva paralelné a zároveň aj protichodné aspekty pomenovacieho procesu: ľudovú etymológiu a vedeckú interpretáciu.

Prvý aspekt, ľudová etymológia, je dôležitým prvkom pri identifikácii zmien v slovnej zásobe. Je významným psycholingvistickým javom, ktorý sa často zakladá na mylnej významovej interpretácii východiskového slova, pretože toto pôvodné slovo sa používalo menej a jeho význam sa v jazyku spojil s významom iného, častejšie používaného slova. Je to spontánny, tradičný a anonymný proces, ktorého podstatou je vysvetľovať si slová cudzieho pôvodu, pričom forma ostáva rovnaká, ale „reinterpretuje“ sa význam. Podstatou druhého aspektu, vedeckej interpretácie konkrétnych významov slov, je odhaliť často veľmi zložité procesy vo vývine jazyka, identifikovať zmeny vo význame slova, ktoré sú výsledkom dnes už ťažko opísateľných okolností. Podstatou vedeckej interpretácie je hľadanie východiskového významu a vysvetlenie jeho vývinového procesu. Metódou, ktorá sa v takýchto etymologických prácach využíva, je historicko-jazykovedná rekonštrukcia a komparácia, hľadanie hláskových a významových

¹⁰ Motivant – jedinečný znak, na základe ktorého možno objekt pomenovať a identifikovať ho v jeho okolí.

responzii¹¹ slov, miery adaptácie a analogických zmien v jazyku. A tak aj prívlastok pohanský v názvoch typu Pohanský hrad, Pohanský vrch spájame v súčasnom slovenskom jazyku s primárnym významom pomenovania človeka (ľudí) vyznávajúceho mnohobožstvo alebo uctievaťceho modly, resp. nekresťana, neznaboha. Tento význam je adekvátny dobe aj kultúrnemu prostrediu, v ktorom tieto onymické objekty vnímame len ako terénne útvary bez urbánnej, strategickej či fortifikačnej funkcie.

VÝZNAM SLOVA POHAN

Z etymologického hľadiska je známe, že slovo pohan sa v ranej fáze svojho vývinu nespájalo s významom, že niekto neverí v jediného boha, resp. vyznáva mnohobožstvo či modly. Pôvod slova pohan treba vidieť v starocirkevnom slovanskom prostredí v podobe **poganinъ*, **poganъ*, ktorého základom je latinské slovo *pāgānus* vo význame „dedinský“, „sedliacky“, „vidiecky“, „neohrabaný“, aj „neslušný“ a „nekultúrny“ s pôvodom v latinskom výraze *pāgus* – dedina (Snoj 2009, 534). Adaptácia východiskových latinských podôb v slovanskom jazykovom prostredí sa udiala v časoch pretrvávajúceho pohanstva na vidieku (v našom zemepisnom a kultúrnom priestore to dokazujú miestne názvy typu Neverice, Šaľa, Leles, Šarkan, Diva; pozri Krajčovič 2005, 142, 115, 114, 117). Takýto pôvod slova pohan uvádza väčšina etymológov slovanských jazykov. L. Králik (2015, 452) pôvod slova pohan vysvetľuje odvodením od latinského slova *pāgus* – obec, dedina s posunom k významu „vidiečan“ – nekresťan, pohan v dôsledku dlhšieho zachovávanie starého rímskeho náboženstva na vidieku (v mestských centrách Rímskej ríše kresťanstvo prevládlo rýchlejšie). M. Vasmer (1984, 295) vysvetľuje pohana v základnom význame „špinavý“, „nečistý“, odtiaľ aj „neznabož“ s rovnakým pôvodom v latinskom *pāgānus* – dedinský, vidiecky. P. Skok (1971, 594) vysvetľuje motiváciu tohto slova rovnako a dodáva, že príčinou prevzatia tohto slova do slovanského jazykového vedomia bolo balkánsko-latinské konfesiónálne prostredie, v ktorom sa používalo východiskové slovo *pāgus* – „dedina“, „vidiek“ aj „nečistý“ a z neho preniklo najprv do románskeho prostredia (v starej rumunčine je v súvislosti so slovom pohan zaznamenané najstaršie zblíženie významov „heretik“ a „poškvrnený“/„nečistý“). V týchto prípadoch ťažko objektívne rozhodnúť, aký význam sa z hľadiska používateľov v tej dobe vnímal ako primárny, pretože miera spomenutej ľudovej etymológie závisela od jazykového povedomia vtedajších používateľov jazyka a nijak sa nevyjadrovala formálne. Dokazujú to jednak príklady z *Historického slovníka slovenského jazyka* (2009, 624), v ktorom sa slovu pohan pripisujú štyri významy: 1. vyznávač mnohobožského náboženstva alebo iného jednobožského náboženstva než kresťanské, 2. kto nevyznáva kresťanskú vieru, neverec (ateista), 3. príslušník tureckého vojska, 4. ukrutník (v expresívnom význame). A. Bernolák (1825, 2234) vo svojom *Slowári Slowenskom, Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherskom* slovo pohan vysvetľuje v slovenčine, češtine, nemčine, maďarčine aj v uhorskej latinčine prelomu 18. a 19. stor. významom *ignarus veri Dei*. Významom „obyvateľ dediny alebo vidieka“ vysvetľuje slovo pohan aj J. Krupa v *Teologickom a náboženskom slovníku* (Krupa 2008, 161) konštatovaním, že teologické ponímanie tohto slova má pôvod v starozákonnom označovaní ľudu, ktorý nepatrí k vyvolenému národu, t. j. k ľudu spásy, a ktorý sa v novozákonnom ponímaní nachádza mimo spoločenstva veriacich v Krista. V takomto istom význame slovo pohan v kratšom kontexte pred ním vysvetľuje aj F. Vnuk (2003, 224).

Korene jazykového vývinu typu *pāgānus* – dedinský, sedliacky, vidiecky, neohrabaný, neslušný, nekultúrny (pôvodne latinské *pāgus* – dedina) smerom k podobe pohan treba hľadať v latinskom vzdelaneckom duchovnom aj svetskom prostredí, v našom prípade slovanskej jazykovej sfére, v ktorej sa primárne adaptovali a vyvinuli do „nelatinských“ podôb na základe analogických vývinových procesov typu *episcopus* – „*episcop*“ – biskup, (*civis*) *canonicus* – kanonik, *candidātus* – kandidát, *notārius* – notár, *vicārius* – vikár, teda aj *pāgānus* – pohan¹². O tejto adaptácii v slovanskom duchovnom prostredí svedčia najstaršie staroslovienske zápisy s výskytom slova **poganъ*¹³, ktorému sa v rámci interpretácie jeho kon-

¹¹ Responzia – príbuznosť.

¹² Základ slova *pāgānus* preniká do slovenskej umeleckej literatúry prostredníctvom religionistiky. V kartotéke vznikajúceho štvrtého zväzku *Slovníka súčasného slovenského jazyka* sa nachádza doklad na slovo *paganista* s významom „kto vyznáva viac božstiev a používa okultné, špiritistické alebo modloslužobné praktiky“, „pohan“ (materiálová základňa *Slovníka súčasného slovenského jazyka* Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV).

¹³ V tejto podobe ho prevzala aj stará maďarčina, v ktorej sa slovo adaptovalo do formy *pogány* už vo význame „infideles“ – neveriaci, t. j. nie v pôvodnom význame antickej latinčiny. Od základu *pogány* vznikli v stredovekej maďarčine výrazy *pogánybölcs* (pohanská tradícia/múdroseň), *pogánynép* (pohanský ľud), *pogányok istene* (pohanský boh), *pogányország* (pohanská krajina; pozri Berrál/Károly 1984, 575).

textového významu pripisuje primárny význam „gentilis“, „pāgānus“ (vidiečan), až na druhom mieste sa uvádzajú príklady z 9. a 10. stor., dokazujúce rozširovanie významu slova pohan aj ako „heretik“: *my muži pogani jesmy* – viri pagani sumus (Nicod), *gr̥bčvskaa elligii pogani* – nevedomí sme v „gréckej“ – byzantskej viere (Chrabr; Kurz 1958, 78). Biblický slovník (Novotný 1956, 458, 459) uvádza, že začiatky prieniku slova pohan do nášho kultúrneho kontextu siahajú do obdobia formovania sa cirkevnej slovančiny ako prostriedku šírenia byzantskej kultúry a v tomto kontexte malo primárny význam „vidiečan“, ktorý sa často vnímal ako „obyvateľ kraja s pretrvávajúcou modloslužbou“¹⁴. Slovo pohan tak v tomto čase nemalo primárny význam „kto vyznáva mnohobožstvo alebo kto uctieva modly“, resp. „nekresťan“, „neznaboh“. Tieto významy vyjadrovalo slovo *язычникъ (jazyčnik) odvodené od slova *языкъ (jazyk), čo z nášho kultúrneho kontextu dokazuje známa Konštantínova pamiatka *Proglas* (Predspev), v ktorej sa v treťom verši píše: *Christъ gr̥detъ jazykъ svbъrati*. Tradične sa tento verš prekladal slovami *Kristus prichádza zhromažďovať národy* (Pauliny 1964), *Kristus prichádza zhromažďovať jazyky* (Turčány 2004). Prekladatelia *Proglasu* však do slovenského textu nie celkom spoľahlivo pretransformovali skutočnosť, že slovo *jazykъ* malo v 9. stor. aj význam pohan. Dokazuje to neskorší jazykový vývin, pretože s východiskovou formou pohan sa významy „nekresťan“, „neznaboh“ spojili na území, ktoré bolo pod vplyvom latinského rítu. Naproti tomu sa na území byzantského rítu na pomenovanie neznaboha, resp. nekresťana ustálilo spomenuté slovo slovanského pôvodu язычник (jazyčnik; Štec 2012, 166). Tieto historicko-jazykovedné úvahy nás privádzajú k poznatku, že význam slov pohan, pohanský, ako súčasť neskorších názvov Pohanský vrch a Pohanský hrad, sa v našom kultúrnom kontexte ustaloval od konca 9. stor. vo význame „vidiecky“, „dedinský“ (menej pravdepodobne „sedliacky“). Preto sa vyskytuje aj v pomenovaniach slovanského pôvodu, vzťahujúcich sa na také objekty, ktoré v čase vzniku týchto názvov v slovanskom prostredí už stratili svoju pôvodnú sídliskovú, pravdepodobne aj fortifikačnú funkciu, ale slúžili len na orientáciu v teréne a vtedajšími používateľmi jazyka sa vnímali ako stopy minulosti. O reálnej funkčnej vojensko-strategicko-refugiálnej kontinuite týchto objektov z obdobia stredoveku či prelomu stredoveku a novoveku by perspektívne mohli dať viac informácií relevantné stredoveké a novoveké nálezy z týchto lokalít, no najmä ich systematický terénny výskum.

ZÁVER

S ohľadom na kontinuitu hmotnej kultúry „pohanských“ hradísk kyjatickej kultúry, resp. v istých prípadoch výšinných opevnených bodov s polykultúrnym osídlením, a ich pomenovaní prvkami jazyka, ktorý sa sformoval oveľa neskôr, vynára sa otázka celkového konceptu pamäti. Vo vzťahu s ňou a s našou problematikou, archeologickými nálezmi dávnych kultúr a ich pomenovaniami slovanským jazykovým základom, bude osožné pripomenúť základné atribúty ľudskej pamäti ako aj aspekt sociálnej pamäti a spojitost s etnokultúrnymi tradíciami. E. Krekovičová v súvislosti s tradíciami uvádza, že ľudská pamäť zasahuje všetky aspekty ľudského bytia (Krekovičová 1996, 44), čím sa vo vzťahu k problematike nášho príspevku vynára dôležitý fenomén sociálnej pamäti, odrážajúci zmenu filozofie videnia predmetu bádania a premietajú sa do neho perspektívy iného pohľadu jeho interpretácie. V konkrétnom prípade analyzované archeologické náleziská predstavujú materializovaný zdroj primárnych informácií o konkrétnom priestore minulosti so zachovaním kontinuity artefaktov. V tejto kontinuite sa premieta vektor času jednosmernosťou svojho plynutia a spôsobuje postupnú kumuláciu informácií, ktoré obsahujú okrem materializovaných prvkov aj novšie významové komponenty, výsledky zmien v materiálnej aj duchovnej hierarchii nositeľov konkrétnej kultúry, resp. zmien vo funkciách pôvodných materiálnych objektov. Na tomto mieste možno, s ohľadom na tematiku aj rozsah nášho príspevku, pripomenúť zložité pojmy kolektívna, sociálna, kultúrna či komunikatívna pamäť, ktorých podstatou je rozličná intenzita sémantického prekryvania sa hierarchickej nadradenosti/podradenosti prvkov (Kiliánová 1996, 57; Krekovičová 1996, 46). V prípade archeologických nálezísk kyjatickej kultúry z územia juhu stredného Slovenska a priľahlej časti Maďarska a ich vzťahu k „súčasným“ terénnym názvom vystupuje ako relevantný faktor práve kolektívna a sociálna pamäť a siahodlhý „medzigeneračný“ prenos informácií, významných nielen pre identitu konkrétnej sociálnej skupiny, ale aj z celkového hľadiska kontinuity na konkrétnom území. Prvky kolektívnej pamäti tu predstavujú odraz pôvodnej fortifikačnej funkcie objektu v pamäti (hradiska, hrádka, hradu), prípadne jeho prírodné vlastnosti (vrch), zložky sociálnej pamäti sú odrazom krajinnej situovanosti a povahy týchto objektov

¹⁴ Autor tu uvádza všetky starozákonné aj novozákonné texty s výskytom slova pohan.

(*pāgānus* – dedinský, sedliacky, vidiecky, neohrabaný, neslušný, nekultúrny, t. j. význam spätý s latinským slovom *pāgus* – dedina) a z vývinového hľadiska aj duchovnej, etnickej, „náboženskej“ príslušnosti pôvodných obyvateľov (pohan – kto vyznáva mnohobožstvo alebo kto uctieva modly, nekresťan, neznabožok). V názvoch typu Pohanský hrad/*Pogányvár* je z hľadiska doby ich vzniku petrifikovaný dobový významový fenomén, „vidiecky hrad“. Svojou polohou i funkciou „pohanské“ hrady pred približne tromi tisícročiami plnili svoju sídliskovú aj obrannú funkciu, s odstupom času v dobe ich pomenovania Slovanmi sa celkom prirodzene, adekvátne so zmenenou historickou dobou, líšili od „novších“ stredovekých hradov, ktoré síce tak isto vznikali „vo vidieckom prostredí“, ale v inom spoločenskom usporiadaní a novej funkcii, adekvátnej dobe svojho vzniku a prekvitania.

Naše riadky majú v dobrom zmysle „provokačnú“ snahu zamyslieť sa nad vzťahom onymických objektov spred niekoľkých tisícročí a ich pomenovaniami jazykom, ktorého nositeľa týmto objektom v neskoršej dobe prisúdili viac-menej metaforické pomenovanie, založené na vedomí, že ide o objekty predkresťanských čias, resp. objekty, slúžiace takému obyvateľstvu či spoločenstvu, ktoré sa v novozákonnom ponímaní v čase budovania svojich objektov ešte nemohlo patriť do spoločenstva veriacich v Krista. Preto názvy v dobe svojho vzniku v slovanskom jazykovom prostredí začali plniť a dodnes aj plnia základné funkcie vlastného mena: identifikačnú, orientačnú, pomenovacia a vzťahovú, vyjadrujúcu pragmatický vzťah objektu a prehistorickej či včasnohistorickej sociálnej identity. Kontinuitu interdisciplinárneho bádania by v tejto oblasti bolo žiaduce doplniť informáciami, ktoré by pomohli vyplniť chýbajúce miesta prípadnej funkčnej kontinuity konkrétnych objektov v neskorších obdobiach, napr. v dobe predpokladaného vzniku ich pomenovaní v predpisovných formách nášho jazyka.¹⁵

LITERATÚRA

- Beljak/Beljak Pažinová/Mitáš 2015 J. Beljak/N. Beljak Pažinová/V. Mitáš: *Stredné a horné Poiplie. Svedectvo archeológie*. Archaeologica Slovaca Monographiae Varia. Tomus II. Nitra 2015.
- Beljak a i. 2017 J. Beljak/E. Fottová/K. Kučeráková/V. Mitáš/N. Beljak-Pažinová: Archeologická prospekcia vybraných lokalít južnej časti stredného Slovenska. *AVANS* 2012, 2017, 34–39.
- Bernolák 1825 A. Bernolák: *Slowár Slowenský, Česko-Laťínsko-Ňemecko-Uherský*. Budae 1825.
- Berrár/Károly 1984 J. Berrár/S. Károly: *Régi magyar glosszárium*. Budapest 1984.
- Čejka 1982 M. Čejka: Indoevropská zemědělská terminologie. *Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis* E 27, 1982, 215–222.
- Čejka/Lamprecht 1967 M. Čejka/A. Lamprecht: K otázce vzniku indoevropských jazyků k jiným jazykovým rodinám. *Slovo a slovesnost* 28, 1967, 5–20.
- Eisner 1933 J. Eisner: *Slovensko v pravěku*. Bratislava 1933.
- Furmánek 1977 V. Furmánek: Pilinyer Kultur. *Slovenská archeológia* 25, 1977, 251–370.
- Furmánek 1983 V. Furmánek: Hradiská pilinskej a kyjatickej kultúry na Slovensku. *Archeologické rozhledy* 35, 1983, 24–32.
- Furmánek 1988 V. Furmánek: *Lupoč*. Nitra 1988. Výskumná správa 12 186/88. Dokumentácia AÚ SAV.
- Furmánek 1990 V. Furmánek: *Radzovce. Osada ľudu popolnicových polí*. Bratislava 1990.
- Furmánek 1995 V. Furmánek: Komplexe archäologische Erkundung von Pohanský hrad oberhalb von Stará Bašta. In: *Proceedings of International Working Meeting Preserving Pseudo-karst Caves*. Rimavská Sobota – Salgótarján 1995, 33–45.
- Furmánek 1996 V. Furmánek: Komplexný archeologický prieskum Pohanského hradu nad Starou Baštou. *AVANS* 1994, 1996, 51–54.
- Furmánek 1997 V. Furmánek: Ďalšie nálezy z Pohanského hradu nad Starou Baštou. *AVANS* 1995, 1997, 47.
- Furmánek 2015 V. Furmánek: Kyjatická kultúra. In: V. Furmánek/J. Bátora/O. Ožďáni/V. Mitáš/R. Kujovský/J. Vladár: *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Archaeologica Slovaca Monographiae Staré Slovensko. Tomus 4. Nitra 2015, 189–191.
- Furmánek 2019 V. Furmánek: *Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen (Katalog der Siedlung)*. Archaeologica Slovaca Monographiae Catalogi. Tomus 20. Nitra 2019.
- Furmánek/Ožďáni 2000 V. Furmánek/O. Ožďáni: Pohanský vrch – hradisko kyjatickej kultúry v Horných Plachtinciach. *Pravěk* Nová řada 10, 2000, 411–419.

¹⁵ Pojmom predpisovný sa v historickej jazykovede označuje obdobie pred prvou kodifikáciou spisovného jazyka A. Bernolákom v r. 1787.

- Gamkrelidze/Ivanov 1984 T. V. Gamkrelidze/V. V. Ivanov: *Indo-european and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Typological Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture*. Tbilisi 1984.
- Golema 2009 M. Golema: Liminárny priestor, toponymia a stredoveká pohanská ekuména v regióne Zvolenskej kotliny. *Acta Historica Neosoliensia* 12, 2009, 234–237.
- Historický slovník slovenského jazyka 2009 M. Majtán (red.): *Historický slovník slovenského jazyka*. Zv. III. O – pochytká. Bratislava 2009.
- Hydrografický číselník 1971 *Hydrografický číselník tokov na Slovensku*. Bratislava 1971.
- Ila 1944 B. Ila: *Gömör megye II*. Budapest 1944.
- Jankó/Porubská 2010 A. Jankó/B. Porubská: *Vojenské mapovanie na Slovensku 1769–1883*. Bratislava 2010.
- Kačala 2003 J. Kačala (red.): *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava 2003.
- Kiliánová 1996 G. Kiliánová: Prehľad bádania o sociálnej pamäti a inšpirácie pre etnológiu. *Etnologické rozpravy* 3/1, 1996, 57–63.
- Krajčovič 2005 R. Krajčovič: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava 2005.
- Králik 2015 L. Králik: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava 2015.
- Krekovičová 1996 E. Krekovičová: Etnokultúrne tradície a sociálna pamäť (Folklór ako prameň historického poznania). *Etnologické rozpravy* 3/1, 1996, 44–49.
- Krško 2019 J. Krško: Vlastné mená – svedkovia stredovekých byzantsko-slovanských kultúrnych a jazykových kontaktov. *Slavica Slovaca* 54/1, 2019, 20–26.
- Krupa 2008 J. Krupa: *Teologický a náboženský slovník*. II. diel. Trnava 2008.
- Kurz 1958 J. Kurz: *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha 1958.
- Lamiová-Schmiedlová 1962 M. Lamiová-Schmiedlová: Archeologické nálezy v Mestskom vlastivednom múzeu vo Fiľakove. *Študijné zvesti AÚ SAV* 10, 1962, 159–170.
- Lamprecht 1987 A. Lamprecht: *Praslovanština*. Brno 1987.
- Márton 1903 L. Márton: Gömör-Kishont vármegye őstörténete. In: *Magyarország vármegyéi és városai Gömör-Kishont Vármegye*. Budapest 1903, 428–438.
- Marková/Mitáš 2016 D. Marková/V. Mitáš: Výšinné opevnené sídlisko kyjatickej kultúry v Kotmanovej. *AVANS* 2011, 2016, 170–173.
- Matuz/Nováki 2002 E. D. Matuz/G. Nováki: *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X*. Budapest 2002.
- Mitáš/Marková 2015 V. Mitáš/D. Marková: Pohanský hrad v Kotmanovej v kontexte súvekých hradísk kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí s rovnakým a podobným toponymom. In: J. Bartík (zost.): *Zborník Slovenského národného múzea. Annales Musei Nationalis Slovaci. Zborník na pamiatku Jozefa Paulíka. Štúdie. Gedenkschrift für Jozef Paulík. Studien. Archeológia – Supplementum* 9. Bratislava 2015, 123–138.
- Novotný 1956 A. Novotný: *Biblický slovník*. Praha 1956.
- Ožďáni/Furmánek 2000 O. Ožďáni/V. Furmánek: Bronzový meč s čiaškovitou rukoväťou z Lehôtky. *AVANS* 1999, 2000, 96, 97.
- Ožďáni/Nevizánsky/Hunka 2003 O. Ožďáni/G. Nevizánsky/J. Hunka: Prieskum a tachymetrické zameranie hradiska v Horných Plachtinciach. *AVANS* 2002, 2003, 103–105.
- Ožďáni/Točík 1989 O. Ožďáni/A. Točík: Na úsvite dejín. In: J. Albery/J. Sloboda (zost.): *Novohrad 2/1. Regionálna vlastivedná monografia. Dejiny*. Martin 1989, 13–128.
- Paulíny 1964 E. Paulíny: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Bratislava 1964.
- Paulík 1965 J. Paulík: Súpis medených a bronzových predmetov v Okresnom vlastivednom múzeu v Rimavskej Sobote. *Študijné zvesti AÚ SAV* 15, 1965, 33–106.
- Peciar 1963 Š. Peciar (red.): *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1963.
- Plaček/Bóna 2007 M. Plaček/M. Bóna: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007.
- Sičáková 1996 L. Sičáková: *Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej*. Prešov 1996.
- Sičáková 2011 L. Sičáková: *Propriá v jazykových a mimojazykových súvislostiach. Na materiáli z povodia Slanej*. Prešov 2011.
- Skok 1971 P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb 1971.
- Slovanský jazykový atlas 2012 A. Ferencíková (red.): *Slovanský jazykový atlas*. Bratislava 2012.
- Snoj 2009 M. Snoj: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana 2009.
- Štec 2012 M. Štec: *Cirkevnoslovansko-slovenský slovník*. Prešov 2012.
- Turčány 2004 V. Turčány: *Proglas*. Bratislava 2004.
- Vasmer 1984 M. Vasmer: *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva 1984.
- Vnuk 2003 F. Vnuk: *Príručný slovník kresťanstva*. Bratislava 2003.
- Žebrák 1983 P. Žebrák: Archeologický průzkum jihu středního Slovenska v letech 1981–1982. *Študijné zvesti AÚ SAV* 20, 1983, 339–355.
- Žebrák 1990 P. Žebrák: Středověký hrad Drienok v Rybníku. *AVANS* 1988, 1990, 178, 179.

The Cultural-historical Aspect of the Names of the Pohanský hrad/Pohanský vrch Archaeological Sites and their Derivation from the Word Pohan (i.e. Pagan)

Vladimír Mitáš – Pavol Žigo

Summary

The article deals with the names of selected hillforts of the Kyjatice culture or fortified features with polycultural settlement which are concentrated in the south of Central Slovakia and the adjacent territory of Northern Hungary. Eight archaeological sites were analyzed; the sites are situated in the residential areas of the following villages (in alphabetical order): Diósjenő, Hangony/Chrámec, Horné Plachtince, Kotmanová, Lupoč, Martonyi, Stará Bašta/Šurice/Hajnáčka, Šiatorská Bukovinka. The authors focus on archaeological features – terrain shapes without a current urban, strategic or fortification function – as motivating factors of naming which occurred later, in a different historical, social and language environment. The current forms of the toponyms of Pohanský hrad, Pohanský vrch (Hungarian *Pogányvár*, *Pogány-hegy*) bear the original meaning of the word which was suitable in the time of their origin. Thus, these proper nouns reflect the origin of Slavic word *pohan* (i.e. *pagan*) related to Latin *pāgānus* meaning *rural, village* and *pāgus* – *village*. With regard to the time of origin, a contemporary semantic phenomenon, village castle, is petrified in the names of Pohanský hrad, Pohanský vrch. When named by means of Slavic vocabulary, with their localization and function, these *pagan* castles were different from the medieval castles which were also built in the country, but in a different era, different social structures and fulfilled functions correspondent with the time of their origin and prospering. The article is motivating and has a further ambition to consider the relation between the Pre-Christian onymic features and their names by words from a later culture. The names of Pohanský hrad, Pohanský vrch had basic functions of proper nouns when they were created in the Slavic language environment and its nearest vicinity (*Pogányvár*, *Pogány-hegy*) – identification, orientation, denomination and reference, i.g. expressing relations of those features to an extinct social identity. In this case, it is related to the population of the Urnfield culture or protohistory.

Fig. 1. Hillfort *Pogányvár* in the cadastre of Diósjenő (Matuz/Nováki 2002).

Fig. 2. Pohanský vrch site in the area of Horné Plachtince. Author of the plan M. Bartík.

Fig. 3. Remains of stone wall in Kotmanová – Pohanský hrad/Pohanský vrch site. Photo by V. Mitáš.

Fig. 4. Pohanský hrad (*Pogányvár*) site in Stará Bašta. View from the Hajnáčka Castle. Photo by V. Mitáš.

Fig. 5. Archaeological sites (hillforts or small fortresses) and upland sites with the names Pohanský hrad/*Pogányvár* (*Pagan castle*), Pohanský vrch/*Pogány-hegy* (*Pagan hill*) in the south of Central Slovakia and Northern Hungary. 1 – Diósjenő; 2 – Hangony/Chrámec; 3 – Horné Plachtince; 4 – Kotmanová; 5 – Lupoč; 6 – Martonyi; 7 – Stará Bašta/Šurice/Hajnáčka; 8 – Šiatorská Bukovinka (Mitás/Marková 2015, edited).

Fig. 6. Places of geographical names with the attribute *pohanský* in Slovakia. Author of the map: P. Žigo. Legend: a – hillfort; b – hill; c – plain; d – forest.

Jazyková redaktorka Miriama Nemergutová

Translated by Viera Tejbusová

PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
Archeologický ústav SAV, v. v. i.
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
vladimir.mitas@savba.sk

prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Panská 26
SK – 811 01 Bratislava
pavol.zigo@juls.savba.sk